

Vana kroonika uues eestikeelses kuues

Christian Kelch: Liivimaa ajalugu. Tõlkinud Ivar Leimus. Toimetanud Kai Tafenau, Helina Tamman, kaane kujundanud Aage Raud, registrid koostanud Olavi Teppan. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2004. 522 lk.

Taani keeles on sõnal 'kroonika' (*krønike*) laialt levinud lisatähendus, mida võib tõlkida: muinasjutt, väljamõeldis. Taanis on kroonikaid väga mitut laadi, tihti on need üksteisele vastukäivad, esindades võimuvõitluste eri pooli. Sellega seoses edastavad nad peale lialduste ka kuulujutte ja legende. Väga levinud on legend Taani ristilipu Dannebroggi sünnist, selle taevast alla langemisest lahingu ajal Lindanise (Tallinna) all 1219. aastal. Seda pühitsetakse lipupäevana selle lahingu päeval, 15. juunil. Samaaegsed kroonikad aga sellest vaikivad, legend pärineb 16. sajandist.¹

Eesti vanemas ajaloos mängivad kroonikad suurt rolli. Nende kirjutajad on aga vastupidiselt Taanile võõrast päritolu, esindavad oma isandaid, kaitsevad nende huvisid ja annavad sellega tihti ühekülge pildi. Poliitilist arengut saab lisaks analüüsida säilinud dokumentide põhjal, aga mis puutub maa pärisrahvasse, siis on siin tihti ainsaks allikaks kroonikute subjektiivsed vaated, mis lähtuvad nende endi väga erinevast taustast.

Vanemad Eestit puudutavad kroonikad on ladina, uuemad saksa keeles, mis raskendab nende tutvustamist laiemale publikule. Selleks on vaja need eesti keelde tõlkida. Eesti vanema

ajaloo põhiallikaks on Henriku Liivimaa kroonika, mida on tõlgitud korduvalt.² Peale selle on kõige rohkem tuntud Liivimaa vanem riimkroonika, mis on Baltimaade 13. sajandi teise poole ajaloo tähtsaim jutustav allikas ja Saksa Ordu säilinud ajalookirjutuse esimene suurem omakeelne esitus. Selle tõlkimiseni eesti keelde jõuti alles 2003. aastal.³

Laialdasemalt tuntud on 16. sajandi Tallinna pastori Balthasar Russowi kroonika (ilmunud eesti keeles kahel korral), mida on ulatuslikult kasutanud Jaan Kross autori elukäiku kirjeldavas neljaköitelises ajaloolises romaanis "Kolme katku vahel".⁴ Autor on seda omal viisil tõlkinud ja tõlgendanud, lähtudes Russowi arvatavast eesti päritolust.

Enam kui neljasajandilise hilinemisega jõudis eestlaste lugemislauale Johann Renneri Liivimaa ajaloo tõlge.⁵ Pärast Eesti taasiseseisvumist võib täheldada tõusvat ja sügavat huvi vanemate allikmaterjalide vastu. Juba varem on täiendatud teadmisi vene letopisside kaudu, nüüd leitakse lisa Baltimaade vanemale ajaloole Lääne-Euroopast.⁶

Aastal 1680 tuli 23-aastane Pommeris sündinud Christian Kelch Rostocki ülikoolist Eestisse, kus talle usaldati praost Andreas Forseliuse ja praost Reiner Brockmanni laste õpetamine Põltsamaal ja Laiusel. Tema eesmärgiks oli teenida raha ja reisida Inglismaale, et seal õppida inglise keelt, mis sel ajal hakkas paljude teoloogide silmis erilisel hinda tõusma. Nagu ta ise kirjutab, lasi ta enesele augu pähe rääkida, et katsuda õppida eesti keelt, ja jõudis niikaugele, et ta juba ühe aasta möödudes pidas Põltsamaa kirikus selles keeles jutluse. 1682. aastal sai ta Järva-Jaani koguduse pastoriks. Tal on au kuuluda Eestimaa esimeste kirikuõpetajate hulka, kes asutasid rahvakooli. 1687. aastal õnnestus tal rahvakooliinspektor Bengt Gottfried Forseliuse kaudu, keda ta ilmselt oli

¹ Selle kohta lähemalt: Dannebrog ja Eestimaa. Roskilde Muuseum, 1993.

² Viimane paralleeltekstidega tõlge: Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud R. Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud E. Tarvel. Tallinn, 1982. Sissejuhatuses on ülevaade teistest tõlgetest, nende hulgas on ka mainitud 1962. aastal Rootsis ilmunud Julius Mägiste väljaanne.

³ Liivimaa vanem riimkroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud U. Eelmäe, toimetanud E. Tarvel. Tallinn, 2003. 254 lk.

⁴ I–IV, 1970–1980; 2. tr. ühes köites 1985; 3. tr. "Teoste" I ja II köitena 1987–1989; 4. tr. "Kogutud teoste" I–III köitena 1997–1998.

⁵ J. Renner, Liivimaa ajalugu 1556–1561. Keskjalamsaksa keelest I. Leimus. Värsid ladina keelest E. Tarvel. Tallinn 1995. 194 lk.

⁶ Siin ainult üks viimastest näidetest: M. Tamm. "Oma" ja "võõras" keskaja kultuuris. Ida-Baltikumi kirjeldus Bartholomaeus Anglicuse entsüklopeedias *De proprietate rerum* (u. 1245). – Keel ja Kirjandus 2000, nr. 9, lk. 648–673 (siin ladinakeelsed väljavõtted koos eestikeelse tõlkega).

õppinud tundma kodukooliõpetajana praost Andreas Forseliuse juures Põltsamaal, saada kõstri jaoks riiklikku toetust. Kihelkond andis ka lisa ja koolipidamisega oligi algust tehtud. Kuigi toetus varsti kaotati, ei lasknud ta end heidutada, vaid pidas ise pastoraadi ruumides 17 õpilasega kooli ja tundis visitatsioonidel rõõmu, et tema talupoisid said oma asjaga hästi hakkama. Ta pani ka suurt rõhku sellele, et tema kolleegid õpiksid ja kasutaksid maakeelt.

Järva-Jaani pastorina kirjutas Kelch oma saksakeelse "Liivimaa ajaloo", mis kindlustab talle väljapaistva koha Balti kroonikakirjutajate seas. Oma eluloos mainib ta, et hakkas seda kirjutama 1688. aastal, jõudis lõpule 1691. aastal ja saatis käsikirja tsenseerimiseks Stockholmi. Neli aastat hiljem nägi see teos trükivalgust. See on õieti ainult esimene osa. Kroonika teine osa, nn. *Continuation*, milles vaadeldakse peamiselt Põhjasõda, jäi aga kauaks käsikirja. Alles 1875. aastal tegi Johannes Lossiuse publikatsioon kroonika jätku laiemale asjahuviliste ringile kättesaadavaks.

Kelchil oli peale teoloogia ka ajaloolist väljaõpet, nimelt Oderi-äärsest Frankfurdi ülikoolist, kus ta õppis 1678. aastal. Kuna sealsed teoloogid esindasid reformeeritud kirikut, siis kuulas ta seal ajaloolase Johann Christoph Beckmanni (1641–1717) loenguid.

Nüüd on Kelchi kroonika esimene osa ilmunud eestikeelses tõlkes, teadusliku väljaandena, korraliku ülevaatliku sissejuhatare ja vajalike registritega. Ivar Leimus, kes juba varem on tõlkinud keskaalamsaksa keelest eespool mainitud Johann Renneri Liivimaa ajaloo, mida Kelch pole kasutanud, peale selle Adam Oleariuse reisikirja,⁷ on siin jälle näidanud suurepäraselt keeleoskust ja head analüüsivõimet. Tema keel on säilitanud ka kirjutamisajastu hõngu. Renneri ajalugu hõlmab lühikest perioodi (1556–1561), Kelchi oma aga kogu aega, vaneemas osas tollal tuntud allikate põhjal. Tõlkija on katsunud piiluda tema raamatukappi ja kirjutuslauale, mööndes, et kahtlemata jääb mõnigi Kelchi kasutada olnud raamatu või käsikirja autor meile teadmata. Igal juhul on tema lugemus olnud üsna laialdane. Sellest annab tõlkija põhjaliku ülevaate, iseloomustades ka kasutamisaatenurki. Kelchi kroonika peegeldab temaaegset teaduslikku taset. Tõlkija hoiatab õigusega ettevaatusele eriti vanemat ajalugu puudutavate tõikade suhtes. Siin on

Kelch paratamatult kompilaator, tuginedes oma eelkäijate panusele ja tihti üle võttes ka nende eksimusi. Ta on siiski vahetevahel natuke skeptiline, näiteks ka Dannebrogi lipu legendi suhtes, mille aga paigutab Volmari alla (lk. 51).

Kelchi "Liivimaa" on laiahaardeline mõiste, hõlmab kogu seda ala, mis oli orduriigi varisemiseni "Vana-Liivimaa". Tema järgi koosneb see kolmest vürstkonnast: Eestimaa, Lätimaa ja Kuramaa (lk. 10–11). Nähtavasti tahab ta märkida keelepiiri, aga "Läti(maa)" kasutamine pole alati korrektne. Lk. 343 on juttu Läti rüütelkonnast ja lk. 344 räägitakse Lätimaa aadlist, kuigi selle all tuleks mõista Liivimaa. Kelch vaatleb ajalugu üsna avaralt, mitte Liivimaa-kesksena, vaid osana laiemast kontekstist ja suurematest protsessidest. Seetõttu räägib ta palju naaber-aladest, üsna tähtsat osa mängib Leedu, aga samuti need maad, kes heitlesid ülemvõimu pärast selles regioonis: eriti Venemaa, Rootsi ja Poola, lisaks ka Taani.

Kuigi Kelch vihkab sõda, seda kohutavat ja kirjeldamata pahet (lk. 196), on ta sõltuv oma allikatest, kroonikatest, kus sõjad ja lahingud mängisid suurt osa ja kus, nagu moodsama aja rindeteadetes, tihti liialdatakse arvudega. Vastaseid ei lööda maha mitte sadade, vaid enamasti tuhandete kaupa. Vanemast Taani ajalookirjutusest võib lugeda, et kuningas Valdemar tuli 1219. aastal Eestimaaale hiigelarmaadaga – 1500 laevaga. Seda arvu ei leia aga enam uemates käsitlustes ja ka Kelchi andmed on siin tasakaalukamad, ta räägib ainult tugevast ja hästimehitatud laevastikust (lk. 50). Mujal on ta truu oma allikate suhtes, näiteks et Saaremaal tapeti 1345. aastal umbes 9000 inimest (lk. 93) ja et lahingus Pihkva all 1403. aastal hukkus vähemalt 7000 venelast (lk. 101).

Ajaloo kõrval jätkub Kelchil pilku ka oma uue kodumaa geograafia, majandusolude ja kultuuri jaoks. Küllaltki palju tähelepanu pühendab ta keeleküsümise üle arutlemisele. Väärtuslikud on kroonikas toodud etnoloogilised teated elanike oskuste, kommete ja elulaadi kohta. Põliskasukaise suhtub Kelch pigem sõbralikult kui neutraalselt, kiidab näiteks meeste käteosavust ning naiste luuleandi, kuid ei sule ka silmi meie esivanemate pahede ees. Ivar Leimus konstateerib, et meie 16.–17. sajandi kroonikad ei suhtu eestlastesse sugugi vaenulikult. Selle põhjuseks peab ta humanismideede levimist, ka

⁷ A. Olearius. Uus Pärsia reisikiri. Tõlkinud I. Leimus. Tallinn, 1996. 148 lk.

olid kroonikate autorid ise oma aja kohta üsna haritud ja paljunäinud inimesed, sageli pärit välismaalt ning juba seetõttu hoopis erapoole-tuma pilguga. Nende hulka kuulus ka Christian Kelch, Pommerist pärit ning Frankfurdis ja Rostockis teoloogiat õppinud Eesti kirjamees. Pikki sajandeid olid just vaimulikud sageli need, kes jäädvustasid meie ajalugu. Teoloogia oli tollal ka kõige kõrgem teadus.

Ajastule iseloomulikult propageeris ta talurahvale õige kristliku maailmavaate õpetamist ning oli sallimatu igasuguse väärusu suhtes, mille hulka luges ta nii paganlikke kombeid kui ka katoliiklust. Ta avaldas esimesena trükkis regilaulu “Jõrru! Jõrru! Jooks Ma tullen?”, lisades saksakeelse tõlke ja omapoolse tõlgenduse, lükates ümber omaaegse autoriteedi Johannes Leunclaviuse arvamuse, milles too nägi tõendit lätlaste põlvnemise kohta Jeruusalemmast (lk. 17–18).

Kelch mõistab loomulikult hukka poolaage- se vastureformatsiooni. Ta kasutab küll sellel ajal Viljandis tegutsenud katoliku vaimuliku Dionysius Fabriciuse kroonikat, aga nähtavasti ainult varasemat aega käsitlevas osas.⁸ Talle on eriti pinnuks silmas jesuiidid, kelle tegevusele Riias, vastuoludele kohaliku kodanikkonnaga ja misjonitegevusele maal ta pühendab palju kirjeldusruumi. Ta mainib ka Tartu jesuiitide kolleegiumi asutamist, aga vaikib selle tegevusest. Erilist tähelepanu pälvib Tartu ülikool, mille avamispidustusi on kirjeldatud üsna detailiselt. Selle piduliku taasavamise tseremooniaga 1690. aastal paneb ta oma kroonikale punkti.

Leimus konstateerib, et oma poliitilistelt veendumustelt (või nende väljendamiselt) on Kelch truu Rootsi krooni alam, kes sellisena pahatihti halvustab ning naeruväärstab rootslaste vastasleeri Liivimaal. Tema käsikiri oli ju ka käinud läbi Rootsi tsensuurist.

Ta aktsepteerib kehtivat olukorda, ka pärisorjust, aga taunib mõisahärrade ebainimlikku käitumist. Nii põhjendab ta näiteks Jüriöö ülestõusu: “Aga nagu mitte ainult liiga suur vabadus, vaid ka liiga suur rõhumine on üldiselt põhjuseks, mis võib *pöõbli* ajada või viia ülestõusule, nõnda tõendab kurb kogemus viimast

ka siin.” (lk. 91) Kui ta kirjeldab 1560. aastal vangi võetud Liivimaa aadlike julma kohtlemist Moskvast, lisab ta: “...ja tuli nüüd neil, ja hiljem veel mitmel sajal, Jumala tahtel tasuda selle eest, mis nemad ja nende esiisad olid ennemalt jäänud võlgu vaestele Liivimaa talupoegadele.” (lk. 186)

Pärast selle kroonika ilmumist ja suurt näljahäda aastatel 1695–1697, mil Kelch pani mängu kogu oma vara, pidades üleval hulka vaeseid ja nälga kannatanud inimesi, ning kui tema väike kihelkond oli nälja tõttu peaaegu välja surnud, läks ta 1697. aastal Järva-Jaanist Viru-Jaagupi koguduse pastoriks. Seal tabas teda Põhjasõda. 1703. aastal põletati tema pastoraat maha, järgnes palju kannatusi, põgenemisi ja varjumisi, kuni ta 1708. aastal oli sunnitud otsima pelgupaika Tallinnas, kus ta kaks aastat hiljem langes katku ohvriks.

Ta jätkas ajalookirjutamist, jättes maha käsikirja, mis hõlmab aastaid 1690–1707. See *Continuation* rajaneb osalt isiklikele elamustele ja tähelepanekutele ning on seetõttu võrreldamatult väärtuslikum kui tema vanem kroonika. Selles mängib loomulikult suurt osa Põhjasõda. Leimus kirjutab muu seas kokkuvõtlikult: “Tema venelaspilt on kahetine. Ehkki Euroopas selleks ajaks välja arenenud kujutelm venelastest oli küllaltki eemaletõukav ja hirmutav, suhtub Kelch venelastesse üllatava neutraalsusega ning ei õnnista neid tavakssaanud epiteetidega. Teisiti on lugu tsaar Ivan IV ja teiste Vene valitsejatega, kelle julmstükke kirjeldatakse üksikasjaliselt ja mõnuga. [– – –] Kui nüüd meenutada Kelchi kroonika *Continuation*’i äärmiselt venevaenulikkude põhitõoni, siis on ilmne, et meie kirjamehe silmad avas alles Põhjasõja-aastate isiklik kurb kogemus.”

See on tõdemus, mis kehtib suures osas praegugi, sest paljudel lääneeurooplastel pole õnneks (kannatanute seisukohalt kahjuks) venelaste suhtes neid kogemusi.

See hinnang erineb Gottfried Etzoldi arvamusel ülevaates baltisaksa ajalookirjutusest.⁹ Etzold taunib üldiselt Kelchi negatiivset hoiakut Venemaa ja venelaste suhtes, väites, et sellega ta võttis üle ja suurendas kirjanduse stereotüüpe. Etzold vaatleb aga mõlemaid osi koos ega

⁸ Eesti ajalookirjutuses on väga laialt levinud tema nimetamine jesuiidipaatiks, mis aga ei vasta tõele. Esiteks, sellenimelist jesuiiti tollases Poola-Leedu orduprovintsis pole, teiseks võisid jesuiidid küll jutlustada, aga polnud kohalike koguduste preestriteks. Jesuiidipaatiks nimetab teda ka Etzold (vt. järgmine viide, lk. 47–48).

⁹ Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, herausgegeben von Georg von Rauch, Köln–Wien, 1986, lk. 57–60.

arvesta Kelchi isiklike kogemustega. Leimusel on parem arusaam sellest vahekorra-st.

Etzoldi üldhinnang on siiski samuti positiivne. Ta oponenteerib jätkuosa väljaandja Johannes Lossiuse vastu, kellele ei meeldinud Kelchi poolehoid mõisate reduktsiooni suhtes ja kes mõistis hukka tema lojaalsuse Rootsi riigivõimule. Seepärast pani ta ette mitte vaadelda Kelchi kui ajalookirjutajat, vaid ainult kui kroonikut, kes peegeldab oma kaasaja arvamusi. Etzold loeb teda aga mitte ainult kroonikuks, vaid ka oma aja annalistiks, hinnates teda kui historiograafi, kes vaatleb oma asukohamaa ajalugu väljastpoolt tulija kriitilise pilguga.

Siinne väljaanne pole ainult tõlge, vaid ka kriitiline uurimistö, kus on viidatud Kelchi allikatele, parandatud vigu ja antud selgitusi. Rohkearvulistes viidetes on tihti korrigeeritud ekslikke aastaarve ja lisatud biograafilisi andmeid. Natuke lisa: 1583. aastal ei tulnud Riiga jesuiitide ordu kindral (*pater generalis*, lk. 287), vaid sama ordu Poola-Leedu provintsiaal.¹⁰ Mõned moonutatud nimed jäävad küsimärgi alla. Nende hulgas on Kelchi tekstis mainitud paavsti nuntsius Francesco de Mala Spina (lk. 334), õige nimega Germanico Malaspina.¹¹ *Stud. jur.* Francke, keda nimetatakse seoses Riia põlenguga 1677. aastal (lk. 445), korrektne nimi on Gabriel Franck. Suureks probleemiks on olnud kohanimed, mis ju osalt kadunud, teisenenud ja vanemas tekstis lootusetult moondu-nud, nii et siin on oletusi ja küsimärke. Illustratsioonideks on valitud sobivaid pilte Kelchi kaasaegsetest ajalooaamatutest. Oleks võinud lisada ühe samaaegse Liivimaa kaardi. Kahjuks on peaaegu kogu teos (välja arvatud lk. 487–490) nõrga trükivärviga, mis raskendab lugemist.

Oma suurpanuse kaudu on tõlkija teinud selle põhjaliku ja olulise ajaloodokumendi kättesaadavaks ja arusaadavamaks laiemale huviringkonnale. On loomulikult üksikasju, mille üle võib vaielda. Näiteks, kui Kelch kirjutab, et Mõniste jõest olevat leitud pärleid, mis oma suuruse ja ümaruse poolest oleksid võinud sama hästi olla idamaised (lk. 12), oletab Leimus, et see võiks olla Mustjõgi. Pigem on vist tegemist naaberkihelkonna Rõuge Pärlijõega, kust vanal ajal olevat püütud pärleid.¹²

Kahjuks rikuivad üldiselt head muljet vead registrites, mis on nähtavasti koostatud erineva küljenduse põhjal. Peale selle pole need alati täielikud. Näiteks on isikunimede registris Antonio Possevino: lk. 247, 275. Seda kontrollides ei leia tema nime esimeselt, küll aga teiselt leheküljelt, mis on ka tema esimene mainimine, koos biograafilise viitega. Tema nime kohtab aga veel lk. 276–277 ja 302. Johann Renneri nime tuleb otsida asjatult lk. XIV, see esineb alles lk. XVIII. Tavaline paistab olevat nihe ühe lehekülje võrra (Alegretto: 419, 421, p. o. 420, 422; Francke: 444, p. o. 445. Need on ainult juhuslikud kasutamisel leitud näited. Kohanimede hulgas pole märksõna “Liivimaa”, mis on tüülis, aga oleks sama hästi võinud välja jätta mõned teised kohanimed, mis on nii tuntud, et neid vaevalt otsitakse registri kaudu. Nende hulka kuulub “Eesti”, mis vist oleks pidanud olema “Eestimaa”, nagu ka “Kuramaa”?

Kui hea algus on juba tehtud, siis tuleks see ka lõpule viia, järgmisena samal kombel tõlkida ja maakeeles välja anda *Continuation*, mille allikaväärtust tõlkija ise kõrgelt hindab. Igal juhul on põhjust olla tänulik uue avara sissepääsu avamise eest meie vanemate kroonikate majja.

Vello Helk

¹⁰ Giovanni Paolo Campana, vt. V. Helk. Jesuiidid Tartus 1583–1625, Tartu, 2003, lk. 23–24.

¹¹ V. Helk. Laurentius Nicolai Norvegus S. J., København, 1966, lk. 254.

¹² Ilmar Arens. Pärlipiügi “romantikast” ja tegelikkusest Eesti- ja Liivimaal 1694–1703. – Tulimuld 1988, lk. 213–218.